

Előttörténet és következmény. A dési per és
az unitárius írásbeliség a 17. században

Molnár Dávid

Tézisek

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Szegedi Tudományegyetem

Szeged

2016

Előttörténet és következmény. A dési per és
az unitárius írásbeliség a 17. században

Molnár Dávid

Tézisek

Témavezető: Dr. Balázs Mihály egyetemi tanár

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Szegedi Tudományegyetem

Szeged

2016

Bevezetés

Aki az erdélyi unitárius egyház történetével kíván foglalkozni, annak kiindulópontja máig Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István unitárius *Egyháztörténete*. Ez a mű a 18. század utolsó harmadában latin nyelven íródott, s olyan megkésettiséggel vehette kézbe az olvasó, hogy kiterjedt forrásanyagával akkor teljesen elterelte a figyelmet arról, hogy az unitárius vonatkozású levéltári dokumentumok kutatása mennyire „lemaradt” a kéziratos művek alapos feltárása mögött (Pirnát Antal, Keserű Bálint, Varjas Béla, Dán Róbert, Balázs Mihály, Keserű Gizella, Kovács Sándor stb.). 1910-ig ugyan számos iratot közöltek unitárius levéltárakból, a *Keresztény Magvető* azonban ekkor megszüntette *Egyháztörténelmi adatok* rovatát, amely egészen addig helyet biztosított a különböző levéltári darabok közlésének. Ez – más tényezőkkel együtt – nemcsak azt eredményezte, hogy ezután alig ismertettek unitárius levéltári iratokat, hanem évtizedek múltán már azt a tévképzetet is keltette,

hogy egyáltalán léteznek még ismeretlen dokumentumok.

Célkitűzés

Doktori disszertációmban csaknem száz Kénosi Tózsérék által nem ismert levéltári darabot igyekeztem interpretálni Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korából (1613-1648), miközben egy alternatív egyháztörténet alapjait szerettem volna lerakni. A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában, a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltárában és a kolozsvári állami levéltárban gyűjtött dokumentumok megvallatása ugyanakkor azért is fontos volt, hogy az ebben az időszakban keletkezett kéziratos és nyomtatott művek újraértelmezessük, s így az addig kivívott eredményeket megerősítsük vagy épp kétségbe vonjuk.

Eredmények

Az eredményeknek megfelelően Phd-értekezésem két fejezetből áll, egy egyháztörténeti és egy irodalomtörténeti részből.

Az egyháztörténeti fejezetben azt igyekeztem bemutatni, hogy mennyire labilis az erdélyi szentháromságtagadó áramlatoknak az az egysége, amelyet az 1619 körüli és az azt követő események szültek. Ekkor ugyanis az unitáriusok megrémültek attól, hogy a református püspök (Keserői Dajka János) az egész országban a maga uralma alá hajthatja őket, s ez a danzigi származású unitárius püspök, Valentin Radecke malmára hajtotta a vizet, aki már 1615 óta azon fáradozott, hogy lassanként visszacsempéssze az erdélyi unitárius egyházba Krisztus isteni tiszteletét (adoráció, invocáció). Úgy vélte ugyanis, hogy így közös nevezőre hozhatja az itteni unitarizmus különböző irányzatait, csakhogy a szombatosok és nyilvánvalóan a Krisztus isteni tisztelettel nem illető vagy nem isteni tisztelettel illető nonadorantisták többsége ellenállt neki. Erre azért volt lehetőségük,

mert ekkor még mindhárom áramlat tartott egy olyan ütőkártyát a kezében, amelynek megszerzésére a másik kettő állandóan aspirált. A sociniánusoknál ilyen volt a legalitás (a törvény szempontjából ők voltak a „bevett” unitáriusok), a nonadorantistáknál az egyházi felső vezetés „birtoklása” (esperesi székek, kolozsvári egyházi tisztségek stb.), a szombatosoknál pedig a főnemesek (Eössi András, Péchi Simon, Mikó Ferenc stb.) által nyújtott politikai védőernyő és támogatás.

A harmincas évek közepére azonban teljesen felborult ez az egyensúly, s a korábbi szükség szülte, de a fennmaradást és a sokszínűséget mégis biztosító harmónia megbomlott. Az ügy egészen odáig fajult, hogy az 1636-os püspökválasztáskor a zsinat rendkívüli módon összeütközött a szokásjoggal, a konzisztórium pedig, a zsinatnak döntését bírálta felül, amely közismerten az egyház legfőbb szerve volt. Végül az udvarhelyszéki esperest, Szentgyörgyi Beke Dánielt léptették elő a püspöki hivatalra, aki egy 1626-ban kelt Radeckéhez írt levele alapján feltételezhetően szombatos volt, vagy legalábbis valamiképp

kapcsolatba hozható a szombatosokkal. Ez alighanem sokaknál volt az utolsó csepp a pohárban, de különösen egy bizonyos Szőrös (Ravius) Mátyásnál, aki Radecke szellemi örököseként elődeinél jóval radikálisabb lépéseket tett annak érdekében, hogy a lengyelországi unitarizmus Erdélyben is meghonosodjon. Szentgyörgyi Beke Dániel és Szőrös Mátyás beharca végül elfajult, s a dési perhez, az úgynevezett komplanciához vezetett. Ennek során egyeseket halálra, másokat vagyonvesztésre ítélték, s elrendelték, hogy az unitáriusok feledjenek el minden János Zsigmond halála után született tanítást, istenként imádják Jézust, s ezzel azonos szellemben szerkesszenek egy kátét. Ezzel egyfelől hivatalosan megvalósult az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése, másfelől a per után az unitárius egyház minden korábnál erősebben kezdett gyöngülni. A hívek száma csökkent, a törzsterület gyengült, a pozícióvesztés folyamatos volt, és az unitárius nyomdászat is hosszú évtizedekre csaknem teljesen megbénult.

Az egyház szempontjából az eseményeket tehát lehet tragédiaként értékelni, ami újra és újra meg is történik a szűkebb és tágabb értelemben vett szakirodalomban, ám figyelembe kell venni azt is, hogy a dési komplanációhoz vezető út végeredményben nehezen rekonstruálható. Az egyház protokollumaiból ugyanis a belső dogmatikai vitákat saját gyarapodására kihasználó I. Rákóczi György fejedelem törölte a tiltakozásokat. Tette ezt azért, hogy senki a másikon bosszút ne álljon, s egyház felső vezetése (alighanem kifejezetten a magát legitimálni akaró Szentgyörgyi Beke Dániel) ezt az alkalmat arra használta ki, hogy a főtanácsi jegyzőkönyv lapjain újraírassa az eseménysort a nyárádszentlászlói zsinattól kezdődően (ez volt az a szinódus, amely másodszor is újraválasztotta Szentgyörgyi Bekét). Ezt eddig azért nem vehették észre, mert a főtanácsi jegyzőkönyvet csak nemrégiben restaurálták, azóta pedig inkább a digitális változatát használják megóvása érdekében. Konstatálhatjuk azt is, hogy a másik protokollumból, a konzisztórium-i jegyzőkönyvből ugyan nem vágtak ki lapokat, viszont

utólag olyan feljegyzéseket készítettek a lapszélekre, amelyek meghatározott keretek közé szorította és szorítja a tárgy iránt érdeklődőket. Úgy látszik, a manipuláció sikeres is volt, hiszen egészen idáig nem voltunk tisztában azzal, hogy a legalapvetőbb megállapításaink utólagos margináliákból lettek merítve.

E meghökkentő megfigyelés az ekkor keletkezett irodalom újraértelmezésére inspirált. Ennek folytán a második részben (irodalomtörténeti fejezet) amellet próbáltam érvelni, hogy kérdőjelezzük meg az erdélyi unitáriusok teológiájáról szóló szakmai diskurzus olyan alapfogalmait, mint példának okáért az adoráció, a nonadorantizmus, az invokáció stb., és interpretáljuk újra Enyedi György, 16. századbeli unitárius püspök méltán híres művét, az *Explicationest*.

E fejezetben hívtam fel a figyelmet arra is, hogy a 17. században legtöbbször kiadott unitárius művek, az úgynevezett Várfalvi-káték szövege nem hiteles. Az első fennmaradt közzétételükben (Kolozsvár, 1654) ugyanis a nagyobbik káté

szedésekor egy meglehetősen „ügyetlen” kontamináció történt, azaz, a könyvnyomtató két forrásváltozattal dolgozott. A forrásváltozatok egyike szó szerinti egyezéseket is mutat egy 1642-es prédikációval (Ms. U. 262). A hipotézisem az, hogy a Várfalvi Kósa János művének tartott nyomtatott katekizmusok szövegváltozataiban magának az elveszettnek hitt „dési káténak” a nyomaira bukkanhatunk, s így szövegét nem használhatjuk fel Várfalvi Kósa teológiájának leírásakor.

Egy másik káténak, a Toroczkai Máté unitárius püspök által összeállítottnak a datálási kérdéseire szolgáltattam adalékokat.

Ezután egy 1634-es vitairat (1634) szerzőjének és forrásának azonosításakor megállapítottam, hogy szenzációs módon Fausto Sozzini egyik értekezésének (*Tractatus de Deo, Christo et Spiritu Sancto*) fordításáról van szó, amely egy Johann Crell-műből (*Ad librum Hugonis Grotii*) kivett rövid részlettel egészült ki a nyomtatáskor. E részletet Crell munkájának egy olyan példányból fordították magyarra, amely vélhetően máig megőrződött, s mivel

ennek a kötetnek (U 84669) még a possessorait is ismerjük (Szörös Mátyás), újabb izgalmas feltételezésekbe bocsátkozhatunk a fordítót illetően.

Ugyanezen részben hívtam fel a figyelmet arra is, hogy egy rendkívül fontos unitárius kézirat egy református munka metatextusaként jelent meg Leidenben ugyancsak az 1634-es évben, majd ismertettem Radecke úrvacsáról írott agendáját. Ez több szempontból is a 17. század első felében keletkező unitárius irodalom egyik csúcspontja, mégis gyakran tesznek róla megállapításokat úgy, hogy közben nem ismerik terjedelmes latin szövegét.

Végül kiegészítettem az RMNy tételeit egy olyan egylapos nyomtatvánnyal (úgynevezett papszentelési oklevél), amely eddig elkerülte a figyelmet.

Ezután a kéziratos forrásanyagot mutattam be. Itt esik szó a 17. század első felének unitárius prédikáció-irodalmáról, néhány versről (köztük Árkosi Gelei Benedek halottbúcsúztatójairól, illetve egy bizonyos Thordai Jánosnak egy ismeretlen énekfordításáról), továbbá a korszakból ránk maradt

könyörgésekről, amelyek nemcsak a kiadottakkal állíthatók párhuzamba, hanem két kéziratban fennmaradt „ars orandi” felől is olvashatóak. Természetesen nem hiányoznak innen a vallási önmeghatározásra törekvő művek sem, amelyekből talán rekonstruálható, hogyan süllyed el a nonadorantista irodalom a 17. század negyvenes éveitől. A kéziratok esetében persze nem törekedhetem teljességre, a feltáratlanul maradtak majd újabb kutatások kiindulási pontját jelenthetik.

Az eredmények hasznosíthatósága

Ami pedig az eredmények hasznosításának lehetőségeit illeti, a disszertáció segítségével könnyen lehet majd azonosítani Kénosi Tözsérék forrásait. Az *Egyháztörténet* kiadói ugyanis nem vállalkozhattak e hatalmas terjedelmű szöveg tudományos jegyzetekkel való ellátására. Úgy gondolom, a második kötet esetében a disszertáció és a hozzá tartozó forráskiadvány segítségével ez a hiányosság pótolható. Másfelől a disszertációm továbbfejlesztve a következő években szeretnék egy monográfiát megírni.

Kapcsolódó publikációk

„...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”
Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613-1648), Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2015. Megjelenés alatt.

Three letters from the early period of Walenty Radecke's activity in Transylvania, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, LIX (2015), 189-202.

Valentin Radecke, 2. rész, Radecke életpályája püspökké választásától plébánossá választásáig, *Keresztény Magvető*, 2015/2, 155-191.

Valentin Radecke, 1. rész, Radecke életpályája püspökké választásáig, *Keresztény Magvető*, 2015/1, 22-39.

A „recepta unitaria religio” nyomtatványai a dézsi komplánáció előtt és után = *Tavaszi szél 2014/Spring Wind 2014 Konferenciakötet*, szerkesztette CSISZÁR Imre és KÖMÍVES Péter Miklós Debrecen, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2014

Rákosi Boldizsár és Bojti Veres Gáspár vitája (1621)
= *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, DÁNÉ Veronka, HORN Ildikó, LUPESCU Makó Mária, OBORNI Teréz, RÜSZ-FOGARASI Enikő, SIPOS Gábor szerkesztésében, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 372–379.

Franconius Daniel gyűjteménye, Szövegkiadás = Verstan, poétika, trópusok a 15-17. századi Európában, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea, MARÓTHY Szilvia, Reciti, Bp., 2014 (Arianna Könyvek 7.), 73-77.

Református-unitárius templomviták (1615-1648), Keresztény Magvető, 2014/1, 3-21.

Valentinus Radecius: Apologia (1618), Irodalomtörténeti Közlemények, 2013/1. 39-60.

Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja, Filológiai és teológiai adalékok az RMNy 1646-os tételéhez = Balázs Mihály köszöntése, a kötetet összeállította FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, 2011 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricum, Tomus XXX), 364-370.